QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 10-son)
FILOLOGIYA
PHILOLOGY
https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i10.016

ILOVA KONSTRUKSIYALARIDA SEMANTIK BOG‘LANISH VA MAZMUNIY MUNOSABATLAR

Daminov Jamshid Zafar o’g’li
Navoiy davlat universiteti o’qituvchisi
daminovj8@gmail.com 0009-0008-7166-7765

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi ilova konstruksiyalarining semantik tabiati, asosiy ifoda va ilovali element o‘rtasidagi mazmuniy munosabatlar hamda ilovali elementning kommunikativ vazifalari tahlil qilinadi. Ilova konstruksiyasining asosiy ifodaga semantik jihatdan bog‘langan, biroq nisbiy kommunikativ mustaqillikka ega birlik sifatidagi xususiyatlari ochib beriladi. Ingliz tilshunosligida *appositive, supplement, parenthetical, afterthought* kabi tushunchalar doirasida olib borilgan tadqiqotlar hamda o‘zbek tilshunosligida ilova va parsellyativ qurilmalar bo‘yicha shakllangan qarashlar qiyosiy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda ilovali elementlarning identifikatsiyalovchi, tavsiflovchi, izohlovchi va baholovchi semantik imkoniyatlari badiiy matn misollari asosida aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: ilova konstruksiyasi, ilovali element, asosiy ifoda, semantika, appositive, afterthought, identifikatsiya, tavsif, propozitsiya, kommunikativ funksiya.

Abstract This article analyzes the semantic nature of appositive constructions in English and Uzbek, the semantic relations between the primary expression and the appended element, and the communicative functions performed by the appended element. It elucidates the specific features of an appositive construction as a unit that is semantically related to the primary expression while possessing a relative degree of communicative autonomy. Previous studies conducted within the frameworks of such concepts as *appositive, supplement, parenthetical,* and *afterthought* in English linguistics, as well as scholarly approaches to appositive and parcellative constructions developed in Uzbek linguistics, are examined from a comparative perspective. The study identifies the identificational, descriptive, explanatory, and evaluative semantic capacities of appended elements on the basis of examples from literary texts.

Keywords: appositive construction, appended element, primary expression, semantics, appositive, afterthought, identification, description, proposition, communicative function.

Аннотация В статье анализируются семантическая природа приложенных конструкций в английском и узбекском языках, смысловые отношения между основной частью высказывания и приложенным элементом, а также коммуникативные функции приложенного элемента. Раскрываются особенности приложенной конструкции как единицы, семантически связанной с основной частью высказывания, но обладающей

относительной коммуникативной самостоятельностью. В сопоставительном аспекте рассматриваются исследования, проведённые в английском языкознании в рамках таких понятий, как *appositive, supplement, parenthetical, afterthought*, а также научные подходы к явлениям приложения и парцеллятивных конструкций, сформировавшиеся в узбекском языкознании. На материале примеров из художественных текстов выявляются идентифицирующие, описательные, пояснительные и оценочные семантические возможности приложенных элементов.

Ключевые слова: приложенная конструкция, приложенный элемент, основная часть высказывания, семантика, *appositive*, *afterthought*, идентификация, описание, пропозиция, коммуникативная функция.

Kirish. Ilova konstruksiyasi gap mazmunining shakllanish jarayonida asosiy axborotga keyinchalik qo‘shiladigan va uning mazmunini kengaytiruvchi sintaktik birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday konstruksiyada dastlabki xabar nisbatan mustaqil shakllangan bo‘lsa, unga biriktirilgan ilovali element mazmunni aniqlashtirish, izohlash, tavsiflash, konkretlashtirish yoki baholash orqali kommunikativ mazmunni boyitadi. Demak, ilova hodisasi faqat ikki sintaktik qismning formal birikishi bilan chegaralanmay, ular o‘rtasidagi mazmuniy va kommunikativ munosabatni ham qamrab oladi. Mazkur munosabatni **“markaziy mazmun → semantik kengaytiruvchi birlik → yaxlit kommunikativ mazmun”** modeli orqali ifodalash mumkin. Bunda **markaziy mazmun** dastlabki axborotni belgilaydi, **semantik kengaytiruvchi birlik** esa unga qo‘shimcha mazmun yuklaydi, natijada konstruksiyaning umumiy kommunikativ mazmuni yuzaga keladi. Shunday qilib, ilovali elementni asosiy ifodadan mutlaq mustaqil birlik sifatida emas, balki uning mazmuniy doirasini kengaytiruvchi komponent sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar tahlili. Ilova konstruksiyalarining nazariy talqini turli tilshunoslik maktablarida bir xil emas. Ingliz tilshunosligida mazkur hodisa, avvalo, *apposition* va *appositive* tushunchalari doirasida o‘rganilgan. R. Huddleston va G. Pullum ingliz tilidagi appozitsiyani sintaktik jihatdan integrallashgan va qo‘shimcha xarakterdagi konstruksiyalarga ajratib, ularning sintaktik hamda semantik xususiyatlarini farqlaydilar [Huddleston, Pullum, 2002: 1354]. Zamonaviy grammatik tavsiflarda ham *integrated* va *supplementary* appozitsiya o‘rtasidagi farq muhim hisoblanadi.

H. Heringa appozitiv konstruksiyalarni mustaqil sintaktik hodisa sifatida tadqiq etib, ularning strukturaviy va semantik xususiyatlarini tizimli ravishda tavsiflaydi [Heringa, 2012]. Uning tadqiqotida appozitsiyaning oddiy izohlovchi birlikdan ko‘ra murakkabroq sintaktik-semantik munosabatni ifodalashi ko‘rsatiladi. J. Griffiths esa appozitsiya tarkibidagi birliklarning sintaktik maqomi va ularning semantik munosabatlariga alohida e’tibor qaratadi [Griffiths, 2014]. U ayrim appozitiv birliklarni yashirin predikativ munosabat asosida talqin qilish mumkinligini ko‘rsatadi. Bu yondashuv ilovali elementning faqat nominativ emas, balki predikativ mazmun ham ifodalashi mumkinligini asoslash uchun muhimdir.

M. Begmatovning to‘ldiruvchi bilan ifodalangan ilovali elementlarning funksiyalariga bag‘ishlangan tadqiqoti o‘zbek tilidagi ilova birliklarining funksional xususiyatlarini

aniqlashda muhim manbalardan biridir [Begmatov, 1999]. I. U. Mamasoliyev esa nemis tilidagi ilova konstruksiyalarini stilistik-pragmatik jihatdan tadqiq etib, ularning nutqiy ta’sirchanlik va kommunikativ maqsad bilan bog‘liq imkoniyatlarini yoritadi [Mamasoliyev, 2022]. Mazkur tadqiqotlar ilova konstruksiyasini faqat sintaktik struktura sifatida emas, balki semantik va kommunikativ hodisa sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda struktur-semantik, funksional-pragmatik, kontekstual va qiyosiy-chog‘ishtirma metodlardan foydalanildi. Struktur-semantik metod yordamida asosiy ifoda va ilovali element o‘rtasidagi grammatik hamda mazmuniy aloqa aniqlandi. Funksional-pragmatik yondashuv orqali ilovali elementning kommunikativ vazifasi va matndagi qo‘shimcha ma’no hosil qilish imkoniyati o‘rganildi. Qiyosiy-chog‘ishtirma metod esa ingliz va o‘zbek tilshunosligidagi ilova hodisasiga oid qarashlarni umumlashtirishga xizmat qildi. Ilova konstruksiyasining semantik xususiyatini aniqlashda, avvalo, ilovali elementning **nimaga bog‘lanishi** masalasiga e’tibor qaratish lozim. Ilovali element faqat bitta so‘z yoki so‘z birikmasiga emas, balki butun predikativ mazmunga ham munosabat bildirishi mumkin. Shu jihatdan uning semantik qamrovini shartli ravishda uch ko‘rinishda tasavvur qilish mumkin: komponentga bog‘lanish, referentni tavsiflash va butun vaziyatga munosabat bildirish.

Birinchi holatda ilovali element asosiy ifodadagi umumiy yoki noaniq nominatsiyaning mazmunini aniqlashtiradi. Bunday holatda asosiy ifoda referentni umumiy tarzda bildiradi, ilovali element esa uning aniq nomini yoki mohiyatini ochib beradi.

Here’s another thing I always carry. A souvenir of Oxford days. [Fitzgerald 1925: 62-b.]

Bu misolda *Here’s another thing I always carry* asosiy ifoda, *A souvenir of Oxford days* esa ilovali elementdir. Asosiy ifodadagi *thing* umumiy nominatsiya sifatida qo‘llangan. Ilovali element esa ushbu umumiy birlikning nimani anglatishini aniq belgilaydi. Shartli ravishda *The thing is a souvenir of Oxford days* shaklidagi predikativ mazmunni tiklash mumkin.

Demak, mazkur holatda ilovali elementning asosiy vazifasi **identifikatsiyalash va konkretlashtirish**dan iborat. U yangi referent kiritmaydi, balki avvalgi referentning mazmuniy aniqligini oshiradi.

Ikkinchi holatda ilovali element asosiy ifodada tilga olingan referentga qo‘shimcha belgi yoki xususiyat yuklaydi. Bunda ilovali element oddiy takror emas, balki asosiy nominatsiyaning mazmunini kengaytiruvchi semantik komponent vazifasini bajaradi.

You’re only a newspaper man. An expatriated newspaper man. [Hemingway 1926: 114-b.]

Bu yerda *You’re only a newspaper man* asosiy ifoda, *An expatriated newspaper man* esa ilovali elementdir. Ilovali element asosiy ifodadagi *a newspaper man* birikmasini takrorlaydi, ammo *expatriated* belgisi orqali unga yangi semantik xususiyat qo‘shadi. Natijada shaxsning dastlabki kasbiy tavsifi yanada aniqroq ijtimoiy-makoniy tavsif bilan kengayadi.

Mazkur misol ilovali elementning tavsiflovchi semantik funksiyasini yaqqol ko‘rsatadi. Bu yerda ilovali elementning mazmuni asosiy ifodaga to‘liq teng emas. Aksincha, takrorlangan nominatsiya asosida yangi belgi kiritiladi.

Uchinchi holatda ilovali element faqat bitta referentni emas, balki asosiy ifodada ifodalangan butun vaziyatni semantik jihatdan sharhlashi yoki unga baho berishi mumkin. Bunday konstruksiyalarda ilovali elementning semantik qamrovi kengayib, predikativ mazmun kasb etadi.

He was shamefully abandoned. A man like this, with such ideas. [Conrad 1899: 644-b.]

Bu misolda *He was shamefully abandoned* asosiy ifoda, *A man like this, with such ideas* esa ilovali elementdir. Ilovali element *he* olmoshi orqali ifodalangan shaxsni tavsiflash bilan birga, unga nisbatan emotsional-baholovchi munosabatni ham yuzaga chiqaradi. Shu sababli uning semantik vazifasi oddiy identifikatsiyadan kengroqdir.

Tahlillar va natijalar. Mazkur holatda ilovali elementni shartli ravishda *He is a man of this kind and possesses such ideas* mazmuni orqali izohlash mumkin. Demak, asosiy ifoda birlamchi voqea haqidagi xabarni bersa, ilovali element unga ikkilamchi propozitsional mazmun qo‘shadi.

Shu asosda ilovali elementlarning semantik imkoniyatlarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1-Jadval. Ilovali elementlarning semantik imkoniyatlari

Ilovali element turi	Asosiy vazifasi	Semantik qamrovi
Identifikatsiyalovchi	Referentni aniqlash	So‘z yoki nominativ birlik
Konkretlashtiruvchi	Umumiy ma’noni ochish	Nominatsiya
Tavsiflovchi	Referentga belgi berish	Referent
Baholovchi	Munosabat va baho ifodalash	Referent yoki vaziyat
Izohlovchi	Mazmunni tushuntirish	Referent yoki predikativ mazmun
Propozitsional	Qo‘shimcha hukm kiritish	Butun vaziyat

Bu tasnif mutlaq chegaralangan tizim emas. Bir ilovali element bir vaqtning o‘zida bir necha funksiyani bajarishi mumkin. Masalan, u referentni aniqlash bilan birga unga baho ham berishi yoki umumiy vaziyatni izohlashi mumkin. Shu sababli ilova konstruksiyalarida semantik turlar o‘rtasida chegaradosh holatlar ko‘p uchraydi.

Ilovali elementning semantik mustaqilligi ham nisbiy xarakterga ega. U asosiy ifodasiz ayrim hollarda grammatik jihatdan mustaqil birlik sifatida mavjud bo‘lishi mumkin, biroq konstruksiya doirasidagi ma’nosi asosiy ifoda bilan bog‘liq holda shakllanadi. Shu jihatdan ilovali elementni “mustaqil gap” sifatida baholash yetarli emas. Uning konstruksiyadagi o‘rni, asosiy ifodaga referensial aloqasi va qo‘shimcha semantik mazmuni birgalikda hisobga olinishi lozim.

Xulosa. Tahlil natijalari ilova konstruksiyasining asosiy ifoda va ilovali elementdan tashkil topuvchi, semantik hamda kommunikativ jihatdan o‘zaro bog‘langan murakkab sintaktik birlik ekanligini ko‘rsatadi. Asosiy ifoda dastlabki kommunikativ xabarni shakllantirsa, ilovali element mazkur xabarning mazmunini aniqlashtiradi, konkretlashtiradi, tavsiflaydi, izohlaydi yoki unga baholovchi munosabat qo‘shadi. Ilovali elementning semantik qamrovi bir so‘z yoki nominativ birlikdan tortib, referent, predikativ birlik va butun vaziyatgacha kengayishi mumkin. Shu sababli uning semantik funksiyalarini faqat appozitiv-

identifikatsiyalovchi munosabat bilan cheklash mumkin emas. Ingliz va o‘zbek tillaridagi materiallarni qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, ilova konstruksiyalarining umumiy semantik asosi asosiy ifodaga keyingi bosqichda qo‘shimcha mazmun biriktirishdan iborat. Biroq mazkur mazmunning shakllanishi, sintaktik ifodalanishi va kommunikativ vazifasi har bir tilning strukturaviy va funksional xususiyatlari bilan belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Averintseva-Klisch M. To the Right of the Clause: Right Dislocation vs. Afterthought // “Subordination” versus “Coordination” in Sentence and Text: A Cross-Linguistic Perspective. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2008. – P. 217–239.
2. Begmatov M. B. To‘ldiruvchi bilan ifodalangan ilovali elementlarning funksiyalari: filol. fan. nomz. ... dis. – Samarqand, 1999. – 145 b.
3. Fitzgerald F. S. The Great Gatsby. – New York: Charles Scribner’s Sons, 1925. – 218 p.
4. Griffiths J. Two Types of Apposition: conference handout. – Vienna: University of Vienna, 2014.
5. Heringa H. Appositional Constructions: PhD dissertation. – Utrecht: LOT, 2012. – 253 p.
6. Hemingway E. The Sun Also Rises. – New York: Charles Scribner’s Sons, 1926. – 259 p.
7. Huddleston R., Pullum G. K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 1842 p.
8. Is’hoqov F. O‘zbek tilida ajratilgan bo‘laklar masalasi. – Toshkent, 1961.
9. Lee H. A Construction-Based Approach to English Appositives: master’s thesis. – Seoul: Seoul National University, 2015. – 107 p.
10. Madalova M. O‘zbek tilida parsellyativ va ilovali qurilmalar. – Samarqand, 2013.